

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Bevolkingstrends 2014

De religieuze kaart van Nederland, 2010–2013

Hans Schmeets
September 2014

Met nieuwe, regionaal gedetailleerde, cijfers die in de periode 2010–2013 zijn verzameld, wordt een begin gemaakt om de witte vlekken in de religieuze kaart in te kleuren. Ingegaan wordt op de kerkelijke gezindte en het bijwonen van religieuze diensten in provincies en gemeenten. In sommige regionale gebieden is de religieuze betrokkenheid sterker verminderd dan in andere.

1. Inleiding

Religie wordt vaak geassocieerd met sociale samenhang (zie o.a. Schmeets en Van der Bie, 2009; De Hart, 2014; Putnam en Campbell, 2012). Vooral protestanten, en daarbinnen vooral degenen die zeggen tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) te behoren, en deels ook gereformeerden, zijn betrokken bij de samenleving (Schmeets, 2013). Naast de geloofsgroepen is ook de frequentie van het bezoek aan religieuze diensten onderscheidend. Over het algemeen geldt: hoe frequenter, hoe groter de participatie en het vertrouwen in de samenleving. Religie is ook bevorderlijk voor het welzijn. Zo geven frequente, wekelijkse, bezoekers van religieuze diensten aan meer gelukkig en tevreden te zijn dan degenen die minder vaak naar een dienst gaan (Coumans, 2014).

Tegen deze achtergrond dat religie van belang is voor de sociale cohesie en het welzijn in de samenleving belicht dit artikel de religieuze verhoudingen in Nederland met een regionale verdieping per provincie en voor bijna alle gemeenten (voor een historisch overzicht zie Knippenberg, 1992). Dit laatste kunnen we doen doordat sinds 2010 de religieuze betrokkenheid – kerkelijke gezindte en bezoek aan religieuze diensten – ook is opgenomen in de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Het samenvoegen van de personen die in 2010, 2011, 2012 en 2013 aan de EBB hebben meegedaan resulteert in een bestand met meer dan 355 duizend personen. Na de bespreking van de methode wordt eerst ingegaan op een aantal algemene ontwikkelingen van de religieuze betrokkenheid, gevolgd door de provinciale en gemeentelijke cijfers. Dit verhaal wordt afgerond met enkele conclusies.

2. Methode

2.1 Data en methode

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van gegevens uit de EBB. Hierin is onder meer geïnformeerd naar de arbeidsmarktpositie van personen van 15 jaar of ouder die deel uitmaken van een huishouden. De resultaten over religie zijn gebaseerd op de bevolking van 18 jaar of ouder. In totaal zijn gegevens beschikbaar van 355 duizend personen in de periode 2010–2013 ($n=77\,452$ [2010]; $82\,463$ [2011]; $86\,234$ [2012]; $109\,178$ [2013]). De gegevens zijn verzameld net behulp van het internet, telefonisch en met een bezoek aan huis (CBS, 2013).

Verder zijn gegevens om de trends in religie vast te stellen ontleend aan de diverse leefsituatie-onderzoeken en de Volkstellingen. De verdelingen van kerkelijke gezindte en kerkbezoek in beide onderzoeken komen sterk overeen met andere onderzoeken, waaronder de Gezondheidsenquête 2010–2013, het onderzoek Sociale Samenhang en Welzijn 2010, 2012 en 2013, en het WOON-onderzoek 2012.

2.2 Religie

De vraagstellingen om het aandeel kerkelijken vast te stellen zijn sterk bepalend voor de verdelingen (Oudhof en Pannekoek, 1988; Becker; 2003; Schmeets, 2010a). In de CBS-enquêtes wordt doorgaans één vraag gesteld om te bepalen of een persoon zich rekent tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, waarbij een aantal categorieën wordt voorgelegd: rooms-katholiek, gereformeerd, Nederlands hervormd, islam, hindoe, boeddhist, jood en 'andere gezindte'. Dit is de zogenoemde eentrapsvraag. Bij een tweetrapsvraag wordt eerst gevraagd of men gelovig is en vervolgens vastgesteld tot welke religieuze groepering de gelovigen behoren. Bij een dergelijke vraagstelling is het aandeel niet-religieuzen aanmerkelijk hoger. Het CBS kent een lange traditie met de eentrapsvraag. In combinatie met de vervolgvraag naar het bijwonen van religieuze diensten kan daarmee het aantal randkerkelijken – de groep die zegt wel tot een religieuze groep te behoren, maar dat niet of nauwelijks in de praktijk brengt met het bijwonen van religieuze diensten – vastgesteld worden (Schmeets, 2010a).

Het bezoek aan religieuze diensten is vastgesteld op basis van de vraag hoe vaak men daar aan deelneemt: wekelijks, 2–3 keer per maand, 1 keer per maand, minder dan 1 keer per maand en 'zelden of nooit'. De personen die eerder hebben aangegeven niet tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering te behoren zijn gevoegd bij de categorie 'zelden of nooit'.

2.3 Gemeenten

De gemeentelijke indeling van 2013 is gehanteerd. Dat betekent dat sommige gemeenten, waarvan de gegevens in eerdere jaren zijn verzameld, zijn samengevoegd. Het vergelijken van de verandering is gebaseerd op gegevens die in de periode 1997–2009 zijn verzameld in de leefsituatie onderzoeken die het CBS op doorlopende basis heeft uitgevoerd. Voor een overzicht van de religiecijfers, gebaseerd op de gemeentelijke indeling van 2009, aangevuld met een aantal indicatoren op het terrein van sociale samenhang, zie Schmeets (2010b, p. 212-219).

De gegevens van de gemeenten zijn mede gepresenteerd in de vorm van grafische kaarten. Dit betreft alle gemeenten waarvan tenminste 150 personen in de periode 2010-2013 hebben deelgenomen aan de EBB. Voor de volgende 14 gemeenten was het aantal personen te gering: Ameland, Baarle-Nassau, Graft-De Rijk, Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Muiden, Ouderkerk, Renswoude, Rozendaal, Schermer, Schiermonnikoog, Ten Boer, Terschelling, Vlieland en Zeevang. De cijfers over deze gemeenten worden derhalve niet gepresenteerd. De tabel met de gemeentecijfers is voorhanden bij het onlangs verschenen verhaal 'Kerkbezoek onder katholieken brokkelt af' in het CBS-Webmagazine.

3. Resultaten

3.1 Algemeen

Een eeuw geleden ging bijna iedereen nog regelmatig naar de kerk (Van der Bie, 2009). De helft ging naar de hervormde kerk, een op de drie naar de katholieke kerk en een op de tien naar de gereformeerde kerk. In de periode 1997–1999 behoorde nog maar 60 procent van de volwassen bevolking tot een religieuze groepering. De cijfers laten zien dat in 2010 dit percentage geslonken is tot 55. Daarna nam het nog iets af in 2011 en 2012.

Een krappe meerderheid van 53 procent geeft in 2013 aan tot een godsdienstige groepering te behoren. Een kwart (26 procent) is katholiek. In totaal is 16 procent protestants: 7 procent zegt Nederlands hervormd en 4 procent gereformeerd te zijn en 5 procent geeft aan tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) te behoren. Deze verdeling is opmerkelijk aangezien de hervormde en gereformeerde kerken – samen met de Lutherse Kerk – in 2004 bijna allemaal zijn opgegaan in een gemeenschappelijke kerk: de PKN. Blijkbaar is een deel van de protestanten zich er niet van bewust dat ze in feite tot de PKN behoren, of voelen ze zich meer verbonden met de gezindte waar ze voor de fusie toe behoorden. Verder is 5 procent islamiet en rekent 6 procent zich tot een andere kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, waaronder joods (0,1 procent), hindoe (0,6 procent) en boeddhist (0,4 procent). Over de verdere samenstelling van deze groep die zegt tot een ‘andere gezindte’ te behoren, is geen informatie beschikbaar. In diverse leefsituatie-onderzoeken die in het begin van de jaren negentig werden uitgevoerd, is wel een vervolgvraag gesteld. Mede op basis van deze informatie is het aannemelijk dat hiertoe veelal evangelische groepen behoren die zich niet rekenen tot de bredere kerken: de PKN, de Nederlands-hervormde of gereformeerde kerk.

In tegenstelling tot de geringe afname van de groep die zegt te behoren tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwing, is het kerkbezoek wel aanzienlijk gereduceerd. Ging in 1971 nog 37 procent van de bevolking regelmatig – minstens eens per maand – naar een religieuze dienst, in de periode 1997–1999 was dit afgekald tot 23 procent. De cijfers van de EBB tonen aan dat in 2010 nog 18 procent, in 2011 17,5 procent en in 2012 16,8 procent minstens een keer per maand naar een dienst ging.

Ook in 2013 gaat nog 16,8 procent regelmatig naar de kerk, moskee of synagoge (tabel 3.1.1). Daarvan gaat 10,1 procent wekelijks, 3,6 procent meerdere keren per maand, 3,1 procent een keer per maand. Verder gaat 6,9 procent minder dan 1 keer per maand. Ruim drie kwart van de bevolking (76,4 procent) gaat zelden of nooit naar een religieuze dienst. Het bezoek verschilt echter sterk per gezindte. Gereformeerden en PKN'ers zijn de trouwste kerkgangers: zo'n 60 procent kerkt minstens een keer per maand. De helft van de gereformeerden gaat zelfs nog minstens een keer per week naar de kerk. Van de moslims bezoekt 38 procent regelmatig de moskee. Het aandeel frequente bezoekers is veel lager bij hervormden (30 procent) en katholieken (17 procent). Onder de joden, hindoes en boeddhisten ligt het bezoek aan religieuze diensten rond de 20 procent. Dat geldt niet alleen voor 2013, maar in grote lijnen ook voor de periode 2010–2012. Naast de PKN'-ers en gereformeerden, nemen met zo'n 58 procent ook relatief veel mensen met een ‘andere gezindte’ deel aan religieuze diensten.

3.1.1 Bezoek religieuze diensten naar kerkelijke gezindte; 18 jaar en ouder, 2013

	Minstens 1 keer per week	2 tot 3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden of nooit
	%				
Katholiek	6,3	4,7	6,3	16,8	65,9
Hervormd	19,7	5,8	4,1	9,3	61,1
Gereformeerd	50,3	8,2	3,5	6,4	31,6
PKN	35,0	16,1	8,9	10,0	29,9
Islam	26,6	6,2	5,0	11,0	51,2
Joods	9,7	2,8	9,0	13,8	64,8
Hindoe	7,6	2,9	9,6	12,1	67,7
Boeddhist	8,2	6,9	7,9	13,2	63,9
Anders	43,7	9,3	5,4	8,6	33,1
Totaal (incl. geen)	10,1	3,6	3,1	6,9	76,4

Bron: EBB, 2013.

Gelet op de geschetste ontwikkeling – met nog maar een kleine meerderheid die zich verbonden voelt met een religieuze groepering, waarvan echter nog maar weinigen dit tot uitdrukking brengen met het bijwonen van religieuze bijeenkomsten – worden de regionale verdelingen van religie gepresenteerd. Waar wonen vooral veel protestanten, katholieken, moslims, joden, hindoes en boeddhisten? En waar gaat men nog wel regelmatig naar een religieuze dienst en waar is dit nog maar sporadisch het geval? En waar is de binding met religie vooral afgebrokkeld?

3.2 Religieuze betrokkenheid per provincie

Ten tijde van de eerste volkstelling in Nederland (1849) rekende vrijwel iedereen zich tot een kerkgenootschap (tabel 3.2.1). De onkerkelijkheid is in de volkstelling van 1879 voor het eerst waargenomen in Friesland en Groningen, en is sindsdien steeds verder toegenomen. Vanaf 1999 neemt de kerkelijkheid in Nederland in vrijwel alle provincies verder af. Groningen telt met 37 procent in de periode 2004-2008 de minste kerkelijken, Limburg de meeste (82 procent).

Vervolgens stokt de dalende trend in Groningen, terwijl de daling zich in de andere provincies onverminderd doorzet. Drenthe kent ten opzichte van de periode 2004–2008, de sterkste afname, bijna 10 procentpunt, terwijl voor de meeste provincies een verval geldt van rond de 5 procentpunt. In Friesland en Zeeland is het echter 2 procentpunt. Naar verhouding – uitgaande van het percentage godsdienstigen – blijft de afname in Limburg ook nog enigszins beperkt: van 82 naar 78 procent. In veel andere provincies, waar nog maar de helft zichzelf tot een religieuze groep rekent, is de relatieve afname beduidend groter. In Drenthe is dit in een tijdsbestek van minder dan tien jaar met een vijfde gedaald.

3.2.1 Kerkelijken naar provincie, 1849-2013¹⁾

	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Flevoland	Gelderland	Utrecht	Noord-Holland	Zuid-Holland	Zeeland	Noord-Brabant	Limburg
	%											
1849	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	100
1879	99	99	100	100		100	100	100	100	100	100	100
1909	91	88	96	97		98	98	91	95	98	100	100
1930	78	77	89	88		94	88	71	83	94	99	99
1947	73	77	87	87		93	86	66	79	93	98	99
1960	71	76	84	85		91	83	63	77	92	98	99
1971	61	69	73	80	78	86	77	59	71	87	95	97
1987	47	66	61	73	54	74	64	50	61	69	85	89
1995	42	58	56	70	37	73	58	46	54	75	80	87
1999	41	53	50	66	50	65	56	43	54	63	76	86
2003	42	51	51	64	48	65	56	43	55	65	75	85
2008	37	48	49	62	52	62	54	44	55	59	73	82
2010	39	45	45	61	47	59	52	39	51	56	69	80
2011	37	48	45	58	44	56	48	39	50	54	68	77
2012	36	47	42	58	42	57	48	40	50	53	66	76
2013	37	46	40	57	46	56	49	40	50	57	67	78

Bronnen:

CBS, Volkstellingen, gehele bevolking, 1849-1971

SCP, Aanvullend Voorzienen Onderzoek, bevolking van 6 jaar en ouder, CBS-bewerking, 1987-1995

CBS, Permanent Onderzoek Leefsituatie, bevolking van 18 jaar en ouder, 1999/2008

CBS, Enquête Beroepsbevolking, bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/2013.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1998-1999; 2003 gemiddeld 2000-2003; 2008 gemiddeld 2004-2008.

Het merendeel van de inwoners in Limburg en Noord-Brabant is in 2013 nog steeds katholiek. Gelderland en Zeeland zijn met 13 procent de meest hervormde provincies, de inwoners van de twee noordelijke provincies en Zeeland noemen zich het vaakst gereformeerd of behorend tot de PKN. Moslims zijn vooral te vinden in Zuid- en Noord-Holland, en Flevoland, en veel minder in de noordelijke provincies. In Noord-Holland wonen relatief veel mensen die joods of boeddhist zijn. In Zuid-Holland en Flevoland wonen veel hindoes. De mensen die zeggen tot een 'andere gezindte' te behoren treffen we minder vaak aan in het overwegend katholieke Limburg en Noord-Brabant. In negen gemeenten rekent zich meer dan een op de tien volwassenen tot een 'andere gezindte', waaronder Nunspeet, Elburg, Scherpenzeel en Urk met zo'n een op de zeven inwoners.

In Zeeland en Overijssel bezoeken de mensen het meest regelmatig religieuze diensten: een kwart gaat nog regelmatig – minstens een keer per maand – naar de kerk, moskee of synagoge. Vervolgens is er een aantal provincies waar deze religieuze betrokkenheid rond de 18 tot 20 procent ligt: Friesland, Flevoland, Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland. Weer enkele procentpunten lager – 14 tot 16 procent – is de deelname in Groningen, Limburg en Drenthe. Noord-Brabant en Noord-Holland sluiten de rij met 12 procent. Zeeland is de enige provincie waar sinds 2010 iets meer mensen deelnemen aan een dienst, terwijl vooral in Limburg en Drenthe de kerkgang onder druk staat.

3.2.2 Godsdienstige groepering naar provincie, 2013

	Geen	Katholiek	Hervormd	Gerefor- meerd	PKN	Islam	Joods	Hindoe	Boeddhist	Anders	%
Groningen	63,4	6,0	7,2	7,8	7,9	1,7	0,1	0,5	0,2		5,1
Friesland	54,2	8,0	9,3	8,6	12,3	1,3	0,1	0,1	0,2		5,8
Drenthe	59,6	10,7	11,3	6,6	5,6	0,4	0,1	0,1	0,1		5,6
Overijssel	43,3	22,6	10,9	7,0	6,9	3,0	0,0	0,4	0,2		5,6
Flevoland	54,5	14,1	4,7	5,9	6,4	6,1	0,2	1,2	0,4		6,5
Gelderland	43,8	23,4	12,9	4,1	7,7	3,1	0,0	0,2	0,2		4,6
Utrecht	51,4	17,4	8,7	4,0	6,6	4,5	0,2	0,5	0,5		6,4
Noord-Holland	59,8	18,1	3,8	1,6	3,2	6,4	0,4	0,7	0,7		5,1
Zuid-Holland	49,6	16,4	9,5	3,4	6,1	7,4	0,2	1,7	0,4		5,4
Zeeland	42,9	18,4	12,9	8,2	8,6	1,4	0,0	0,0	0,6		6,9
Noord-Brabant	33,4	53,8	2,6	0,7	2,2	4,4	0,0	0,3	0,4		2,2
Limburg	22,5	67,8	1,0	0,3	1,1	4,4	0,1	0,2	0,2		2,6

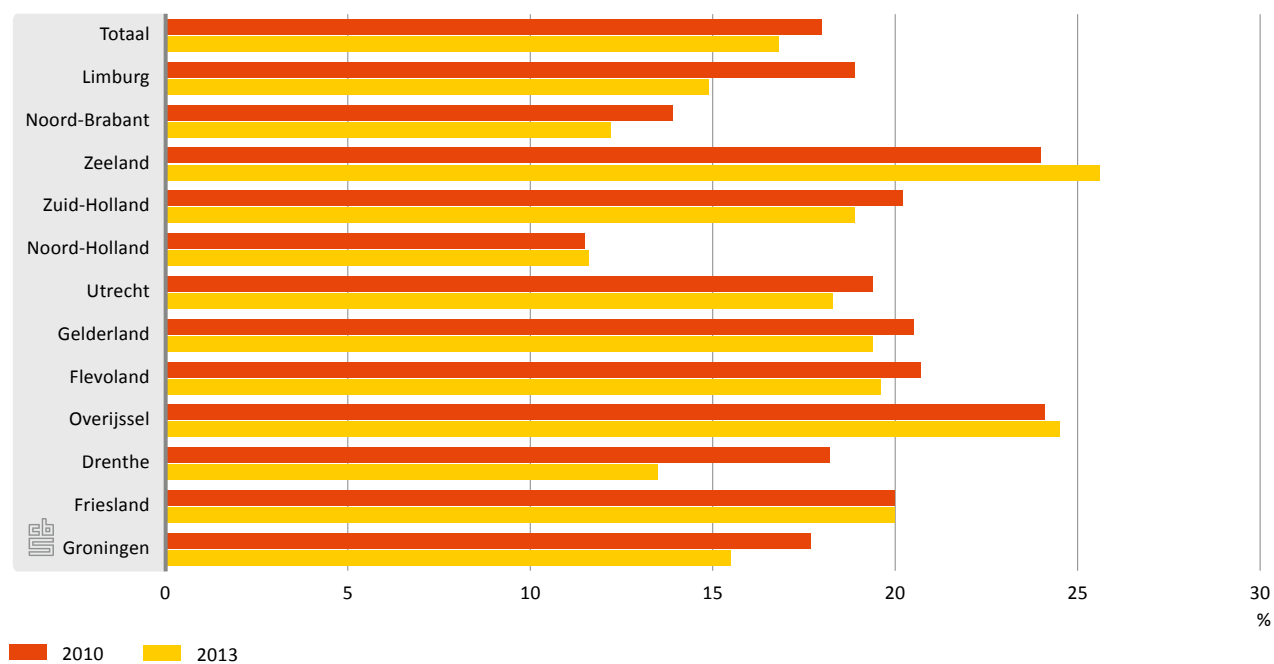
Bron: EBB, 2013.

3.2.3 Bezoek religieuze diensten naar provincie, 2013

	Minstens 1 keer per week	2 tot 3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden of nooit	%
Groningen	10,4	3,1	2,0	4,2		80,3
Friesland	10,5	5,1	4,4	4,9		75,0
Drenthe	8,5	3,6	1,4	5,3		81,1
Overijssel	15,1	5,5	3,9	7,3		68,3
Flevoland	13,8	2,4	3,4	4,0		76,4
Gelderland	11,6	4,4	3,4	6,8		73,8
Utrecht	10,8	4,5	3,0	6,2		75,5
Noord-Holland	6,6	2,5	2,5	5,2		83,2
Zuid-Holland	12,7	3,5	2,7	5,5		75,5
Zeeland	19,7	3,3	2,6	4,9		69,5
Noord-Brabant	5,7	2,9	3,6	9,8		77,9
Limburg	7,1	3,1	4,7	13,8		71,3

Bron: EBB, 2013.

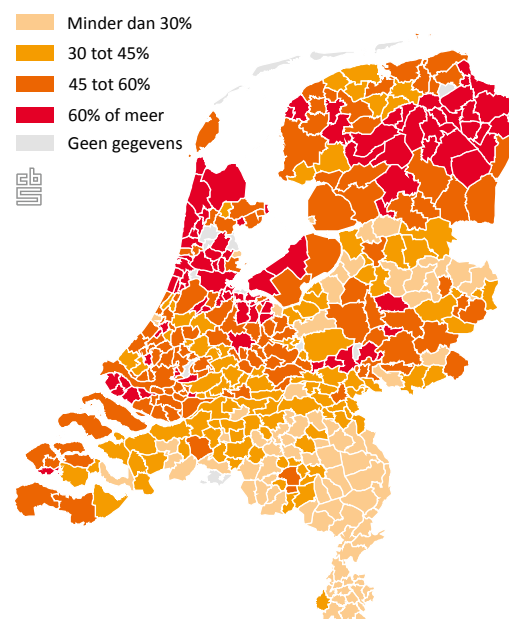
3.2.4 Regelmatig bezoek (minstens 1 keer per maand) religieuze dienst per provincie, 2010-2013

3.3 Religieuze betrokkenheid per gemeente

Uit het overzicht van de religieuze betrokkenheid in de provincies komen grote tegenstellingen naar voren. Zo vormen Limburg en Groningen met 78 en 37 procent de uitersten in het behoren tot een religieuze groepering. En het regelmatige bezoek van een religieuze dienst in een kerk, moskee of synagoge is in Zeeland en Overijssel tweemaal zo groot als in Noord-Holland en Noord-Brabant. Nog grotere verschillen zijn er tussen gemeenten. In Urk behoort in de periode 2010-2013 98 procent tot een kerkelijke gezindte,

3.3.1 Aandeel onkerkelijken naar gemeente, 2010/2013

Bron: EBB, 2010/2013.

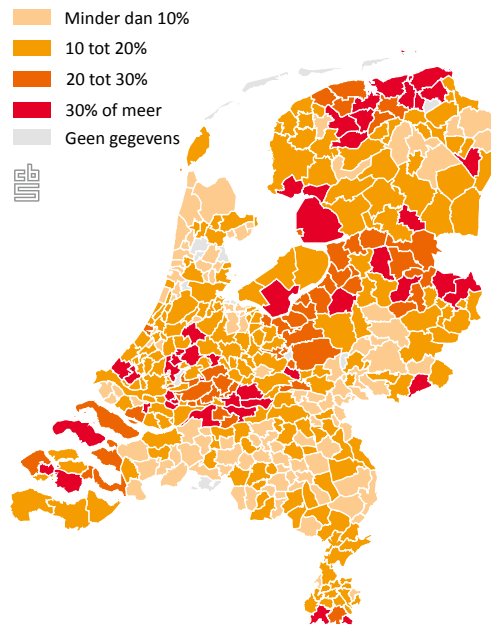
en is slechts 2 procent onkerkelijk. Ook in veel Limburgse gemeenten zijn maar weinig onkerkelijken. Voorbeelden zijn Simpelveld met 9 procent onkerkelijken, gevolgd door Gulpen-Witter, Kerkrade, Voerendaal, Nuth en Vaals met zo'n 15 procent onkerkelijken. De meeste onkerkelijken – minstens driekwart – zijn te vinden in de Groningse gemeenten Veendam, Bellingwedde en Menterwolde, in de Drentse gemeenten Noordenveld en Aa en Hunze, in het Noord-Hollandse Landsmeer en Wormerland, en het Friese Boarnsterhim.

Een greep uit de gemeentelijke verdelingen leert dat in de periode 2010–2013 in 23 gemeenten minstens driekwart katholiek is, in 103 gemeenten is minstens de helft katholiek. Tot de hervormde kerken zegt een veel kleiner deel te behoren, met Staphorst als koploper (43 procent). Voorts zijn er nog zestien gemeenten waarvan minstens een kwart hervormd is. Minstens 25 procent gereformeerden zijn er slechts in vier gemeenten: Bunschoten (53 procent), Urk (46 procent), Reimerswaal (31 procent) en Grootegast (27 procent). Een dergelijke achterban van de PKN wordt eveneens slechts bij een handjevol gemeenten aangetroffen: Ferwerderadiel (38 procent), Dongeradeel (33 procent), Gaasterlân-Sleat (27 procent), Aalten (26 procent) en Hardinxveld-Giessendam (25 procent). De drie protestantse hoofdstromingen samen hebben in niet meer dan 28 gemeenten 50 procent of meer aanhangers. Urk (82 procent), Bunschoten (75 procent) en Staphorst (70 procent) zijn de uitschieters. Gemeenten met een relatief hoge concentratie moslims van 10 tot 14 procent zijn Den Haag, Rotterdam, Leerdam, Schiedam, Amsterdam, Maassluis, Bergen op Zoom, Tiel en Utrecht. Er zijn weinig gemeenten waar relatief veel joden, hindoes en boeddhisten wonen. In Amstelveen wonen iets meer dan 2 procent joden, terwijl in Den Haag 6 procent en in Zoetermeer 4 procent hindoes verblijven.

Ook verschillen gemeenten in de deelname aan religieuze diensten. De frequentste kerkgangers (30 procent of meer) vinden we in de gemeenten die van oudsher de Bible Belt vormen, een vrijwel aaneengesloten strook gemeenten die loopt van Zeeland tot het noorden van Overijssel. In dertien gemeenten gaat in de periode 2010–2013 nog meer dan de helft naar een dienst. Veruit de meeste kerkgangers wonen in Urk (94 procent). De andere gemeenten zijn Bunschoten, Staphorst, Nunspeet, Molenwaard, Reimerswaal, Rijssen-Holten, Zwartewaterland, Oldebroek, Elburg, Barneveld, Hardinxveld-Giessendam en Aalburg. In Zandvoort, Bellingwedde, Landsmeer, Wormerland en Westvoorne gaat nog niet een op de twintig inwoners naar de kerk.

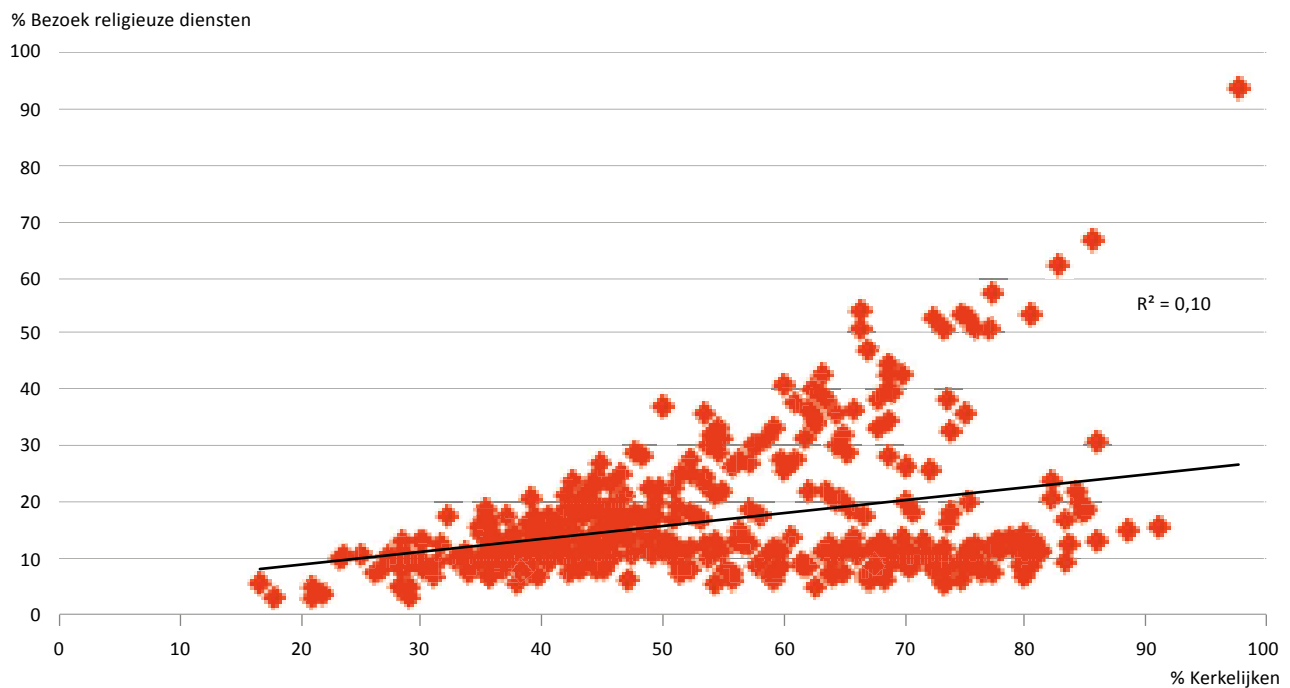
Het behoren tot een kerkelijke gezindte gaat slechts in geringe mate samen met het bezoek aan religieuze diensten. De samenhang op gemeenteniveau is laag ($R^2 = 0,10$). Zo valt af te lezen dat er veel gemeenten zijn waarvan een groot deel van de inwoners behoort tot een religieuze groep, maar waarvan slechts een klein deel regelmatig een dienst bijwoont. Dat zijn overwegend katholieke gemeenten, in Limburg en Noord-Brabant. Daar wonen dus veel randkerkelijken: mensen die wel tot een kerk of levensbeschouwelijke groepering behoren, maar niet of nauwelijks religieuze diensten bijwonen. In de volgende gemeenten gaat maximaal 9 procent inwoners regelmatig naar de kerk, terwijl er meer dan 70 procent zich tot een religieuze gezindte rekent: Laarbeek, Schijndel, Zundert, Peel en Maas, Reusel-De Mierden, Beesel, Montferland, Bladel, Gemert-Bakel, Boxtel, Venlo, Stein, Rucphen, Horst aan de Maas, Weert, Asten en Sint Anthonis. Er zijn ook gemeenten waarvan een relatief groot deel regelmatig een dienst bijwoont. Meer dan de helft van de volwassen bevolking gaat nog regelmatig naar de kerk, moskee of synagoge in Urk, Bunschoten, Nunspeet, Molenwaard, Zwartewaterland en Hardinxveld-Giessendam, en blijft het aantal randkerkelijken beperkt tot 20 procent.

3.3.2 Aandeel regelmatig bezoek religieuze diensten naar gemeente, 2010/2013

Bron: EBB, 2010/2013.

3.3.3 Samenhang tussen concentratie kerkelijke gezindte en regelmatig bezoek religieuze diensten, gemeenten (n=394)

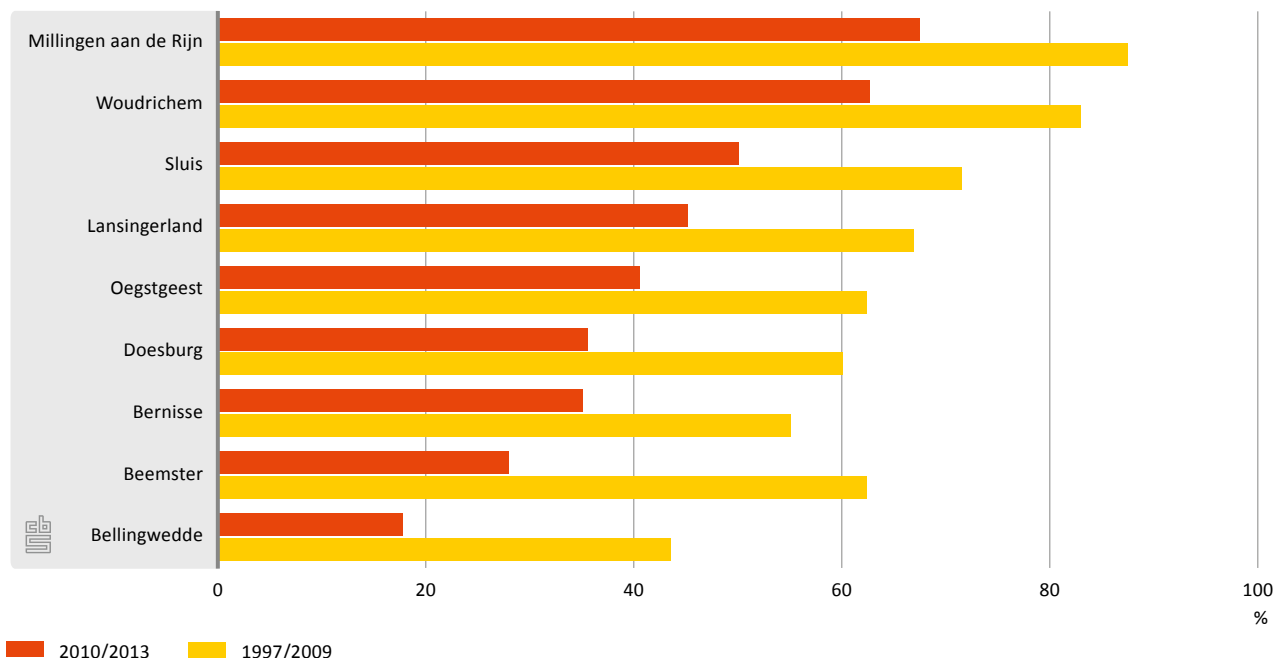

Bron: EBB, 2010/2013; POLS, 1997/2009.

Een vergelijking van de cijfers in de perioden 1997/2009 en 2010/2013 leert dat de daling van de religieuze betrokkenheid in bepaalde gemeenten sterker is dan in andere. In grafiek 3.3.4 staan negen gemeenten waar het aandeel volwassenen dat tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering behoort is verminderd met ten minste 20 procentpunt. In Beemster is de scherpste daling te constateren: van 62 naar 28 procent. Daar tegenover staan gemeenten waar de afname in absolute zin beperkt is gebleven. In twintig gemeenten is zelfs, hoewel meestal beperkt tot maximaal 2 procent, een stijging te zien. Dat geldt bijvoorbeeld voor Culemborg, Reimerswaal, Krimpen aan den IJssel, Zuidhorn, Weststellingwerf en Menaldumadeel.

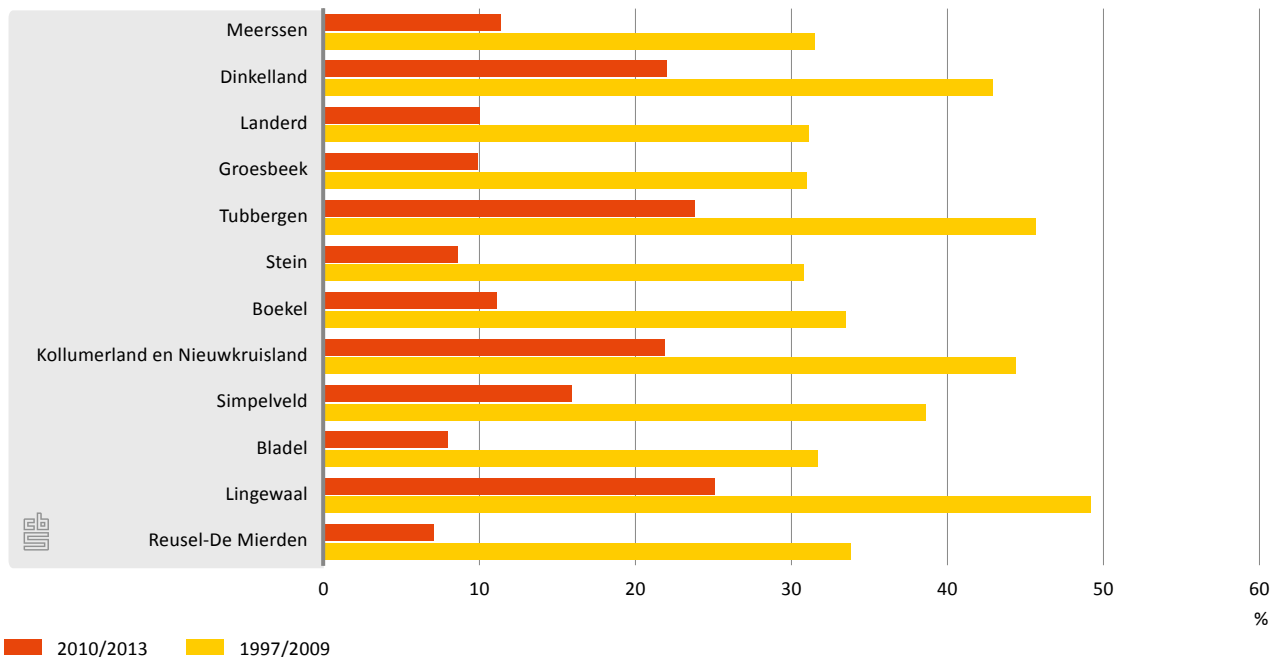
In twaalf gemeenten daalt het aantal regelmatige bezoekers van een religieuze dienst in de periode 2010–2013 ten opzichte van de periode 1997/2009 met minstens 20 procent. In 31 gemeenten is het bezoek aan een kerk, moskee of synagoge zelfs toegenomen, waarvan in zestien gemeenten de groei maximaal 3 procent is. Een toename met minstens 5 procentpunt zien we in de gemeenten Reimerswaal, Giessenlanden, Urk, Nunspeet, Scherpenzeel, Krimpen aan den IJssel, Sliedrecht, Neder-Betuwe en Alblasserdam.

3.3.4 Gemeenten met minstens 20 procent afname kerkelijke gezindte, 1997/2009 en 2010/2013

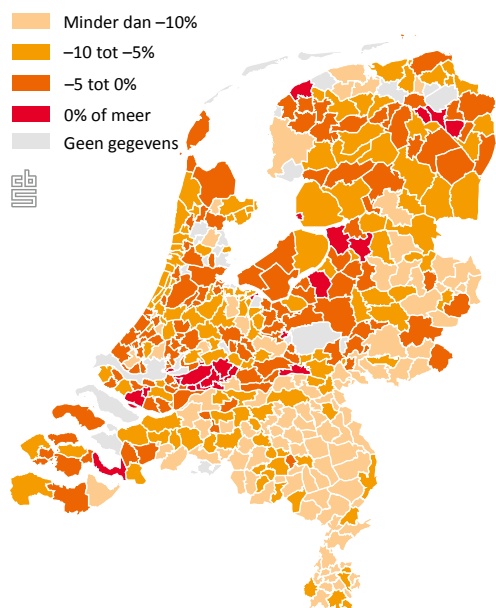

Bron: EBB, 2010/2013; POLS, 1997/2009.

3.3.5 Gemeenten met minstens 20 procent afname bezoek religieuze diensten, 1997/2009 en 2010/2013

3.3.6 Verschil bezoek religieuze diensten naar gemeente, 1997/2009-2010/2013

4. Conclusie en vervolgonderzoek

4.1 Conclusie

In dit artikel is een start gemaakt met het presenteren van religieuze kaarten op basis van gegevens die bij meer dan 350 duizend personen vanaf 2010 verzameld zijn. Van de bevolking van 18 jaar en ouder rekent 53 procent zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, maar slechts 17 procent bezoekt regelmatig een religieuze dienst. Protestanten zijn vaker regelmatige kerkgangers dan katholieken. Daarbij zijn er wel duidelijke verschillen tussen PKN'ers, gereformeerden en hervormden. Vooral degenen die zeggen tot de PKN te behoren en de gereformeerden gaan nog regelmatig – zo'n 60 procent – naar de kerk. De hervormden blijven daar met 30 procent duidelijk bij achter. Dat geldt ook voor de moslims, joden, hindoes en boeddhisten.

De religieuze kaarten laten zien dat er grote verschillen zijn in de religieuze betrokkenheid. Dit uit zich op drie manieren. Ten eerste: provincies en gemeenten verschillen in het aandeel dat zegt te behoren tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering. In Limburg is dit dubbel zoveel als in Groningen. En nog groter zijn de discrepanties tussen de gemeenten, met Urk als duidelijke koploper met 98 procent en Menterwolde onderaan met 17 procent.

Ten tweede: ook wat betreft het bezoeken van een religieuze dienst, laten de kaarten een verdeeld beeld zien tussen provincies en nog groter tussen gemeenten. In Zeeland en Overijssel gaan tweemaal zoveel mensen in 2013 nog regelmatig naar een religieuze dienst als in Noord-Brabant en Noord-Holland. In een aantal gemeenten gaat nog meer dan de helft van de bevolking nog naar een dienst, terwijl dat in andere gemeenten beperkt blijft tot een fractie. Dit duidt er dus op dat het aandeel randkerkelijken sterk regionaal verschilt. Dit komt ook tot uitdrukking in de lage samenhang bij de gemeenten tussen het behoren tot een godsdienstige groep en dit praktiseren in de vorm van het regelmatig bezoeken van een religieuze dienst. Dit betekent dat, althans op gemeenteniveau, godsdienstigheid en kerkgang twee los van elkaar staande aspecten zijn. Immers: het percentage dat in een gemeente tot een geloofsgroep behoort is geen graadmeter voor het aandeel dat het geloof daadwerkelijk praktiseert met kerkbezoek.

En ten derde: in bepaalde provincies en gemeenten zijn de ontwikkelingen van religieuze betrokkenheid sterker dan in andere. In Drenthe is bijvoorbeeld de afname van de kerkelijkheid in de periode 2010–2013 groter dan in andere provincies, in Zeeland is er zelfs lichte groei. Over een langere periode zijn de ontwikkelingen per gemeente beschreven door de periode 2010–2013 te vergelijken met die van 1997–2009. In bepaalde gemeenten is de kerkelijke gezindte en/of het bijwonen van religieuze diensten met minstens 30 procent verminderd, terwijl er in andere gemeenten zelfs een stijging is waar te nemen.

Tegen de achtergrond dat religieuze betrokkenheid van belang is voor de sociale samenhang en het welzijn, is een start gemaakt met religieuze kaarten. Eerder onderzoek (Arts en Schmeets, 2010) liet al zien dat vooral in Limburg en Flevoland 'het meedoen met' en 'het vertrouwen hebben in' de samenleving relatief laag is. Al iets beter is het gesteld in Noord-Brabant, Zuid- en Noord-Holland, en Groningen. In de andere provincies is de participatie en het vertrouwen groter, met Friesland als duidelijke uitschieter. Recente gegevens, over 2012 en 2013, bevestigen dit patroon grotendeels. Het vertrouwen is in Limburg en Flevoland een

stuk lager dan in de meeste andere provincies. De helft van deze bewoners van 15 jaar en ouder geeft aan dat 'je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met andere mensen'. De andere helft is van mening dat 'andere mensen wel te vertrouwen zijn'. In de provincies Zuid-Holland, Noord-Brabant, Groningen en Noord-Holland is deze vertrouwensbasis, met enkele procentpunten, iets hoger. In de overige provincies heeft al minstens zes van de tien personen vertrouwen in de medeburger. Samen met Zeeland en Friesland spant Utrecht – met 65 procent – de kroon. Ook het vertrouwen in maatschappelijke organisaties – zoals politie, leger, rechters – ligt in Limburg met zo'n 3 tot 6 procentpunten onder het landelijke gemiddelde. Provincies met hogere scores zijn vooral Friesland, Utrecht, Zeeland en Overijssel. Ook het vertrouwen in de Tweede kamer is met 26 procent laag in Limburg, tegenover 34 procent landelijk. In de provincies Utrecht en Friesland is dat respectievelijk 39 en 37 procent. Dit beeld spoort voor een belangrijk deel met de cijfers over het participeren in de samenleving. Landelijk zet zich de helft in als vrijwilliger voor een organisatie. In Friesland, Overijssel en Utrecht is dit minstens vijf procentpunten hoger, en de vrijwillige inzet is in Limburg zes en in Zuid-Holland vier procentpunten lager. Wekelijkse contacten met burens heeft 65 procent. In Drenthe, Friesland en Zeeland is dat zo'n 68 procent, in Noord-Brabant en Groningen 60 procent. Politiek actief zijn vooral de inwoners van Utrecht, en in mindere mate de inwoners van Limburg en Noord-Brabant.

4.2 Vervolgonderzoek

Hoe vallen de cijfers over de participatie en het vertrouwen te duiden in relatie met de religieuze betrokkenheid? Evident is dat wel of niet behoren tot een kerkelijke gezindte geen goede graadmeter is voor de sociale samenhang. Immers, vooral in Limburg (meer dan driekwart) en Noord-Brabant (twee derde) geeft een groot deel aan tot een godsdienstige groepering te behoren, terwijl in Utrecht en Friesland dat minder dan de helft is. Een iets betere graadmeter is het aandeel protestanten: 30 procent in zowel Friesland als Zeeland, en minder dan 10 procent in Noord-Holland, Noord-Brabant en Limburg.

De tweede indicator van de religieuze betrokkenheid is het regelmatig bijwonen van een religieuze dienst. Provincies met een duidelijk benedengemiddelde participatie in 2013 zijn vooral Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg en Drenthe. Bovengemiddeld bezoek vindt vooral plaats in Zeeland en Overijssel, terwijl dat in Utrecht en Friesland enkele procentpunten boven het gemiddelde ligt. Dit betekent dat het patroon – meer regelmatige bezoekers van religieuze diensten, hogere scores op indicatoren van sociale samenhang – voor de provincies ten dele ondersteund wordt door de cijfers.

Een indeling in twaalf provincies is grof. Vervolgonderzoek naar patronen zal vooral op kleinere regionale gebieden moeten plaatsvinden. De religieuze kaarten laten zien dat er binnen de provincies soms grote verschillen in de religieuze betrokkenheid te zien zijn. Het onderzoek naar sociale samenhang van 2012/2013 is echter niet omvangrijk genoeg om verdelingen per gemeente te presenteren. Wel is dat gebeurd voor het 'meedoen in de samenleving' op basis van gestapelde gegevens over de periode 1997–2009 (Schmeets, 2010c). Daaruit bleek onder andere dat naarmate er meer protestanten in een gemeente wonen, er ook meer wekelijkse contacten met de burens plaatsvinden en meer mensen vrijwilligerswerk doen. Of dergelijke patronen ook zichtbaar worden indien het vertrouwen – in de medeburger en (politieke) instituties – gerelateerd wordt aan de religieuze betrokkenheid, is onbekend vanwege het ontbreken van gegevens. Maar dat ligt wel in de lijn

van de verwachting. Bekend is immers dat protestanten, maar dan vooral onder de PKN'ers en gereformeerden, meer sociaal vertrouwen, en vertrouwen in (politieke) instituties hebben (Schmeets, 2013).

Vervolgonderzoek zal niet alleen gericht zijn op gemeenten maar ook op kleinere regionale eenheden, waaronder de buurten en wijken. Een van de invalshoeken is de religieuze diversiteit. Voor de Verenigde Staten toonde Putnam (2007) aan dat etnische diversiteit resulteert in minder sociale samenhang. Dit resultaat heeft geleid tot een groot aantal studies waarin deze bewering deels wordt bevestigd (Van der Meer en Tolsma, 2014). Een verband tussen religieuze diversiteit en sociale samenhang is echter nog niet onderzocht, mede door het ontbreken van gegevens om de religieuze diversiteit van buurten vast te stellen. Met de EBB-cijfers beschikken we daar nu wel over. De meest geschikte invalshoek lijkt daarbij het bezoek van religieuze diensten door de geloofsgroepen. Immers, in de kerken, moskeeën, en synagogen vinden de contacten plaats, en niet alleen tussen mensen met dezelfde achtergrond: jong en oud, laag en hoog opgeleid, lagere en hogere inkomens. De onderzoeksvraag is dan of de sociale samenhang geringer is in buurten waarin veel geloofsgroepen hun geloof praktiseren dan in buurten met weinig tot geen religieuze diversiteit. En wat betekent dit voor het welzijn: zijn mensen in religieus diverse buurten ook minder gelukkig ten opzichte van buurten met religieus gelijkgezinde buurtgenoten?

Literatuur

Arts, K. en H. Schmeets, 2010, Sociale samenhang in de provincie. In: Schmeets, H. (red.), Sociale samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie, Den Haag/Heerlen, CBS, blz. 123–134.

Becker, J., 2003, De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken? Werkdocument 92. Den Haag: SCP.

CBS, 2013, Uitgebreide methodeomschrijving beroepsbevolking. Den Haag/Heerlen: CBS.

Coumans, M., 2014, Meer religie, meer welzijn?. Bevolkingstrends, juli 2014.

De Hart, J., 2014, Geloven binnen en buiten verband. Den Haag, SCP.

Putnam, R. D., 2007, E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first Century: The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), blz. 137–174.

Putnam, R. D. en D. E. Campbell, 2012, *American Grace. How Religion Divides and Unites Us*. New York, Simon & Schuster.

Knippenberg, H., 1992, *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht, Van Gorcum.

Oudhof J. en J. Pannekoek, 1988, De vraag naar kerkelijke gezindte: een methodologisch dilemma. *Sociaal-Culturele Berichten*, 88–2. Voorburg/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), 2009, *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen, CBS.

Schmeets, H., 2010a, Het belang van de religieuze binding in sociale statistieken. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 1 (3), blz. 29–41.

Schmeets, H., 2010b (red.), *Sociale samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*, Den Haag/Heerlen, CBS.

Schmeets, H., 2010c, Religie en sociale samenhang. In: Schmeets, H. (red.), *Sociale samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*, Den Haag/Heerlen, CBS, blz. 165–182.

Schmeets, H., 2013, Het belang van religie voor sociale samenhang. *Bevolkingstrends*, december 2013.

Van der Bie, R., 2009, Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen, CBS, blz. 13–25.

Van der Meer, T., en J. Tolsma, 2014, Ethnic diversity and its effects on social cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40(1), blz. 459–478.

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
–	Nihil
–	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2013–2014	2013 tot en met 2014
2013/2014	Het gemiddelde over de jaren 2013 tot en met 2014
2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2013 en eindigend in 2014
2011/'12–2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2011/'12 tot en met 2013/'14

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2014.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.